

נ'לוח לכבוד שנת בימי הספירה ונין המצרים

א. מקור האבלות בימי הספירה

בגמרא יבמות למדנו:

אמרו שנים עשר אלף זוגות תלמידים היו לו לר' עקיבא מגבת עד אנטופרס וכולן מתו בפרק אחד מפני שלא נהגו כבוד זה לזה, והיה העולם שמש עד שבא ר' עקיבא אצל רבותינו שבדרום ושנאה להם... תנא כולם מתו מפסח ועד עצרת, אמר רב חמא בר אבא ואיתימא ר' חייא בר אבין כולם מתו מיתה רעה, מאי היא, א"ר נחמן אסכרא.

(יבמות סב, ב)

בגמ' אין זכר למנהגי אבלות באותה תקופה, אלא רק ציון המאורע שתלמידי ר' עקיבא מתו בפרק זמן זה שבין פסח לעצרת.

אך כבר מימי הגאונים מוצאים אנו מנהגי אבלות, ואולי נהגו אף קודם לכן, וכך כתב הטור:

נוהגים בכל המקומות שלא לישא אשה בין פסח לעצרת, והטעם שלא להרבות בשמחה שבאותו זמן מתו תלמידי ר' עקיבא. וכתב הר"י גיאת (ח"ב עמ' קט) דוקא נישואין שהוא עיקר השמחה, אבל לארס ולקדש שפיר דמי... וכזה הורו הגאונים.

(טור או"ח סי' תצג)

וכן מובא בהלכות פסוקות (סי' צ"ד), וכן רבינו ירוחם (נתיב כב ח"ב, דף קפו ע"ד) מביא בשם רב האי גאון לא לישא אשה בימים אלו.

ולגבי איסור תספורת כתב הטור: "ויש מקומות שנהגו שלא להסתפר". וכתב הב"י שם, שמקור הדין הוא בדרשות ר"י אבן שועיב, דרשת יום ראשון של פסח (דף מא ע"ד), וסיים הב"י שכן

המנהג פשוט בינינו. [בביאור ג' השיטות לגבי ימי האבלות באיזה ימים נוהגים - עיין בב"י ס"י תצג ובבה"ל שם ד"ה יש נוהגים].

להלכה בשולחן ערוך והרמ"א ס"י תצ"ג הובאו שלושה איסורים:

א. נוהגים שלא לישא אשה בין פסח לעצרת עד ל"ג לעומר מפני שבאותו זמן מתו תלמידי ר"ע (סעיף א').

ב. נוהגים שלא להסתפר עד ל"ג בעומר שאומרים שאז פסקו מלמות (סעיף ב').

ג. נהגו הנשים שלא לעשות מלאכה מפסח ועד עצרת משקיעת החמה ואילך (סעיף ד'). ומסיבת איסור הנישואין בזמן זה, "שלא להרבות בשמחה", נאסרו גם ריקודין ומחולות (עיין מ"ב שם ס"ק ג').

ברמב"ם אין זכר למנהגי אבלות אלו, וצריך עיון מדוע השמיטם, דאף דלא נזכרו בגמרא מכל מקום הגאונים הזכירו זאת, ודרכו של הרמב"ם להתייחס לדברי הגאונים. וצ"ב.

ב. שיטת הגרי"ד סולובייציק זצ"ל

בספר 'נפש הרב' לרב צבי שכטר שליט"א (עמ' קצא) כתב: "באבלות דספירה רבינו (הגרי"ד) הסביר שמנהג האבלות מ"יז בתמוז ואילך הוא בבחינת אבלות של י"ב חודש [וכמו"כ בימי הספירה], ובשבוע שחל בו ת"ב - ולפי מנהג הרמ"א: מר"ח ועד התענית - הוי בבחינת שלושים, ובת"ב גופו - נוהגים כל דיני שבעה. ועפ"י הבנה זו היה סבור שמותר להתגלח בימי הספירה - לאלו המתגלחים בכל יום - וכן מ"יז בתמוז עד ר"ח אב, שמאחר שדין זמנים אלו שוה לאבלות של י"ב חודש, ובי"ב חודש כבר נהגו העולם כדעת הפוסקים הסוברים דהנהוג להתגלח בכל יום, וממתין קצת מלהתגלח - דזה כבר מיקרי שיעור גערה, ורק מר"ח אב ועד לאחר התענית שדינו כאבלות שלשים, דלא מהניא גערה להתיר, אז שפיר יש לאסור להתגלח [והוסיף הכותב: וכעצם הנחתו מתבאר מדברי הסי' 'פתחי תשובה' לאו"ח תקנ"א ס"ג שכתב בשם תשובות פנים מאירות, דאשה מותרת בתספורת מר"ח ועד תענית, דהא יש מתירים אפילו באבלות לאחר שבעה. הרי דס"ל דגדר ניהוג האבלות מר"ח ועד התענית הוא בבחינת שלושים].

סיוע להנחה זו, המשוה דיני אבלות של בין המצרים לדיני אבלות רגילה, מצינו בדין שנפסק בשו"ע תקנא, יב-יג: "תספורת שבוע זה (שחל בו ת"ב), אחד ראשו ואחד כל שער שבו אסור. ובזקן כל שמעכב את האכילה מותר". וכתב בב"י שם דמקורו מהרמב"ן ב'תורת האדם' (אבלות ישנה, ד"ה מתני' משנכנס, עמ' רמו) דכתב "דהא דאסור לספר לאו שער ראשו דוקא קאמר, אלא הוא הדין לכל שער שבו דאסור, כמו באבל, חוץ ממה שמעכב האכילה בזקן דגם האבל מותר בו". הרי שהשוה דיני אבלות בשבוע שחל בו ת"ב לדיני אבלות רגילה. ובכך מתורצת קושיית הב"ח בסי' תקנא, שהקשה, דהשו"ע בהלכות אבלות (יו"ד שצ, א)

פסק כהרי"ץ גיאת דאבל תוך שבעה אף שער המעכב האכילה אסור (שלא כהרמב"ן), ורק לאחר שבעה התיר שער המעכב האכילה, וקשה, אם כן אמאי באו"ח בהל' ת"ב (תקנא, יג) התיר השו"ע שער המעכב את האכילה? אך לפי השוואתנו לא קשיא מידי, דהשוואה היא מדויקת: השבוע שחל בו ת"ב דינו כשלושים, ות"ב דינו כשבעה, ובשלושים של אבל התיר מרן שער המעכב האכילה, וא"כ הוא הדין לשבוע שחל בו, ושער המעכב האכילה יהיה אסור רק בת"ב עצמו.

בהרחבת הענין הוסיף חתנו של הגרי"ד, הרב אהרן ליכטנשטיין שליט"א (בעלון ישיבת הר עציון פרשת בחוקותי שנת תשד"ם, ומובאת כאן תמצית הדברים), דהמעין ביתורת האדם לרמב"ן מבחין שניתן לחלק בין איסורים שונים – בין אלה האוסרים על אדם להתעדן, והם האסורים מדאורייתא, לבין הכופים עליו צער, כשהמגמה היא לרדת מתחת לרמת קיום נורמלית, ואלה אסורים רק מדרבנן. והרמב"ן מחלק בין איסורים שונים, כגון ברחיצה, שייטכן שרחיצה בחמין מוגדרת כעידון, ומניעת רחיצה אפילו בצונן מוגדרת כצער. ונראה שלפחות לפי שיטה אחת בראשונים יש לדייק שאמנם כך הוא לגבי גילוח, דהנה נחלקו הראשונים לגבי גילוח השפם כשהוא מעכב האכילה: הרמב"ן מתיר אפילו תוך שבעה, הראב"ד אסר אפילו תוך שלושים, ואילו הרי"ץ גיאת סובר, וכך פסק המחבר (יו"ד שם), שתוך שבעה אסור, אך לאחר מכן מותר¹. והנה שתי השיטות הקוטביות מובנות היטב, שכן נחלקו האם גילוח כזה כלול באיסור או שאינו כלול, אך מהו פשר החילוק של הרי"ץ גיאת, הנראה כשיטת ביניים לא מובנת? ומתרץ שלדעתו לא הרי אבלות ז' כאבלות ל', דבשבעה נגזר על האבל להצטער, ותוך שלושים רק נאסר עליו להתעדן, ולכן גילוח לצורך אכילה – אין בו עידון, אך ברור שהוא מסלק צער, ולכן יש לאוסרו תוך שבעה ולהתירו בשלושים. ועפ"י יסוד זה ניתן להתיר גילוח לרגיל בכך באורח שוטף, גם ללא קשר עם דין גערה, דהרגיל להתגלח כיום ברור שאינו רואה את גילווחו כעידון להתייפות, אלא להפך, הוא מרגיש ניוול וצער אם אינו מתגלח כמה ימים, וזה שלא כגילווח המוזכר בגמ' ובראשונים שהיה ביסודו דומה לתספורת, ומיועד לייפות את המתגלח.

אלא דלפי מהלך זה היה מקום להתיר אף לאבל להתגלח תוך שלושים, וכמו בשפם המעכב את האכילה, והיתר כזה לא מצינו, דאף הרגילים להתגלח בכל יום הותר לאבל על אביו או אמו רק לאחר ל' יום בשער זקנו, דנחשב שיעור גערה, לעומת שער הראש דנחשב לאחר ג' חודשים (עיין יו"ד סי' שצ, 'פתחי תשובה' אות ד'). ואם באבל לא מצינו היתר זה, מנין להסיק כן לדיננו. אלא דכותב דלכל הנוגע לאבלות י"ב חודש הקלה יותר יש מקום לסמוך על ההיתר הנ"ל, ואבלות של ספירת העומר מושווית לאבלות י"ב חודש, כנ"ל, ואם כן יש

1. יש להעיר כי השו"ע פוסק כהרי"ץ גיאת נגד מסקנתו בב"י שהכריע כהרמב"ם והראב"ד, וצ"ע.

מקום להתיר בימי הספירה.

ולכאורה יש ראייה למה שכתב לחלק בין איסור התייפות לבין ניוול וצער, שכן המחבר (תקנא, טו) פסק: "מי שתכפוהו אבלות של מת ושל שבת זו, והכביד שערו, מקל בתער אבל לא במספרים, ומכבס כסותו במים אבל לא בנתר ובחול". והסביר במ"ב (ס"ק פו) דמקל בתער **משום שאין זה ייפוי** (בשם ה'לבוש'), כלומר שער ארוך זהו ניוול, ולכן מותר לקצוץ אותו (ומיירי באדם שלא יכל לדאוג לזה קודם כי היה אבל), אך במספרים – זוהי תספורת וזה **ייפוי** ולכן אסור. והוסיף המ"ב (ס"ק פז) דדין זה דוקא כשחל יום שלושים בשבוע שחל בו ת"ב, אבל כשחל קודם לכן מותר לספר ולכבס כרגיל, אף לדין שנוהגים בזה איסור בעלמא (כשיטת הרמ"א) – הכא שרי, כיון שתכפוהו אבליו. כן כתב הט"ז בשם הב"ח. וצריך לומר שכיון שזו כאבלות של שנים עשר חודש, הדין הוא שאינו מסתפר עד שגוערים בו, אך משגערו באותו אבל (בי"ב חודש) מותר להסתפר ואף להתייפות, דהיינו תספורת רגילה במספרים. אך כל זה יהיה ראייה רק אם נסכים להנחה שלאדם המתגלח בכל יום – אי הגילוח נחשב לצער וניוול, כמי שתכפוהו אבליו. ואכן הרב ליכטנשטיין כתב דיש לחלק בין בני תורה השוהים בשיבה, שבשבילם אין זה נחשב לצער וניוול כל כך, לבין אנשי עסקים וכד' שהם אכן נמצאים במצב כזה.

במאמרו הנ"ל של הרב ליכטנשטיין מובא צד היתר נוסף, דאף אם יחלקו על ההיתר הנ"ל בימי הספירה, אך לגבי גילוח לכבוד שבת יש יסודות נוספים להתיר, ואולי אף לחייב להתגלח לכבוד שבת.

המשנה בתענית (כו, ב) אומרת: "שבת שחל תשעה באב להיות בתוכה אסור מלכבס ובחמישי מותרים מפני כבוד השבת". ובפירוש המיוחס לרש"י שם: "אם חל ת"ב בערב שבת מותרים לכבס בחמישי", ע"ש. הרי מפורש שהתירו מנהגי אבלות משום כבוד השבת. והתוס' כתבו (ל, א ד"ה ותרוייהו): "דהיכא דחל ת"ב בחמישי בשבת מותר לכבס ולספר מחצות ואילך מפני כבוד השבת, דאין להמתין עד ערב שבת מפני טורח השבת". ואם כי הב"י (סי' תקנא) נתקשה מאד בהיתר זה, דהרי סוף סוף אפשר להסתפר למחר ולמה להתיר את ת"ב עצמו, ודחה את הדברים, וכתב שודאי תלמיד טועה כתב זאת, מכל מקום הרי הם כתובים ג"כ בתוס' הרא"ש. ואף אם לא נקבל היתר זה במלוא היקפו, ברור שיש כאן מקור להסתמך עליו לגבי ספירת העומר שהאיסור הוא הרבה יותר קל.

ואף שהיהגהות אשר"י (ברא"ש פ"ד סי' לב) כתב בשם האו"ז "ולספר אסור אפילו בחמישי", כלומר דייק בפירוש רש"י שכתב "אם חל תשעה באב בע"ש מותרין **לכבס** בחמישי", דמשמע דוקא כיבוס ולא תספורת – כבר ביאר הימגן אברהם (תקנא ס"ק יד) דהטעם הוא דבלאו הכי אין רגילין לספר בכל שבוע, וא"כ בגילוח של היום, שדרך לגלח בכל שבוע נראה שאף לאו"ז יש להתיר לכבוד שבת.

ג. קושיות על שיטת הגרי"ד

על השיטה הנ"ל יש להקשות מכמה פנים:

א. כל ההיתר בגילוח לכבוד שבת בנוי על חילוקו של המ"א, בהסבר רש"י ו'הגהות אשרי', המחלק בין כיבוס שהתירו לכבוד שבת לבין תספורת שלא התירו, דבלאו הכי אין רגילין לספר בכל שבוע, וממילא המסקנה דברגיל להסתפר בכל שבוע הותר לו. אך ניתן למצוא חילוק אחר המבאר את דברי רש"י ו'הגהות אשרי'. כי יש הבדל יסודי בין הגילוח לבין הכיבוס, שהרי שם מדובר בת"ב שחל בערב שבת, ולמרות ששבוע שחל ת"ב בתוכו אסור מלספר ולכבס, כשחל ת"ב ביום ו' התירו בחמישי מפני כבוד השבת. ואם ההיתר לכבוד שבת יחול גם על תספורת יצא שהוא נכנס לת"ב מסופר ומגולח, שאין לך פגיעה באבלות ת"ב גדולה מזו, שכן אם האבלות חלה מתחילת שבוע שחל בו, כל שכן שבת"ב עצמו תחול האבלות, ולשיטת הגרי"ד בת"ב עצמו נחשבת כאבלות שבעה, וכיצד ייתכן להיכנס לת"ב עצמו מגולח ומסופר בגלל שבת שלאחריו? אבל בהיתר כיבוס המציאות שונה. דאף שהתירו כיבוס לכבוד שבת, אין זה אלא היתר **למלאכת** כיבוס, דבשבוע שחל בו יש איסור ללבוש בגדים מכובסים, וכמו"כ יש איסור לכבס אפילו בכדי ללבוש לאחר שבוע זה, וכשמתנגש כבוד השבת שלאחר ת"ב עם איסור מלאכת כיבוס בשבוע שחל בו – אז לכבוד שבת התירה המשנה כיבוס, אך היתר זה לא יפגע באבלות החמורה של ת"ב בכי הוא זה, שהרי לא מדובר שייכנס לת"ב בבגדים המכובסים, אלא ימשיך ללבוש את בגדי אותו שבוע, ורק הותרה לו מלאכת כיבוס - שזהו איסור קל יותר - לכבוד שבת. ולפי חילוק זה יוצא שאין היתר גילוח לכבוד שבת בשום מצב, והותר רק כיבוס כרש"י וכהג"א.

וראיה לדברים מצאנו בב"י (סי' תקנא), וז"ל: "כתב הכל בו (סי' סב, כה ע"ג) אין איסור לספר אלא אותה שבת בלבד עד התענית, ולפני אותה שבת מותר, מ"מ מנהג הזקנים שלא להסתפר כלל לפני אותה שבת כדי שייכנסו ליום התענית כשהם מנוולים וגוערין מאד במי שנסתפר עכ"ל". הא קמין דלמרות דאין איסור גילוח לפני שבוע שחל בו, הצריך היכל בו' להנהיג שלא להסתפר לפני שבת שקודם ת"ב (ולא חשש לכבוד שבת) כדי לדאוג שייכנסו ליום התענית כשהם מנוולים, כלומר שיש ענין לדאוג שייראה ביום התענית מנוול, ואם כן כ"ש שלא נתיר לו להסתפר בחמישי לכבוד שבת שאחר ת"ב, ובזה ייכנס ליום התענית מסופר ומגולח.

וראיה נוספת: מצינו בט"ז (תקנא ס"ק יד) שהביא בשם הב"ח היתר ליוצא בדרך למרחוק בשבוע שחל בה ת"ב, לכבס לו בגדי פשתן לכבוד שבת אפילו לכמה שבתות שהוא צריך, כיון דאחר ת"ב לא ימצא לכבס אותם. ולא מצינו היתר כזה לענין תספורת אף ליוצא לדרך למרחוק, למרות שלא ימצא לו ספר. והחילוק ברור כנ"ל, דאיסור כיבוס בשבוע שחל ת"ב

להיות בתוכו הוא איסור קל, מטעם שנראה כמסיח דעתו מהאבלות (מ"ב ס"י תקנא ס"ק כא, ועיין גם ס"ק מב), ובמקום הדחק שיוצא לדרך ולא יהיה לו בגד מכובס לשבתות שלאחר מכן התירו **לכבס** בשבוע שחל בו, כי לא ילבש אותם בגדים מכובסים בשבוע זה והאבלות לא תיפגע כל כך. אך תספורת תפגע באבלות עצמה של שבוע זה, וכן בת"ב עצמו, ולכן בזה לא התירו אפילו ביוצא לדרך.

ב. כל השיטה הנ"ל בנויה על השוואה של דיני אבלות בין המצרים ובספירה לדיני אבלות של יו"ד, אך ממקום שבא להוכיח ההיתר לכבוד שבת - משם הראיה שאינו מושווה לגמרי לדיני אבלות של יו"ד, שהרי בהלכות אבלות לא מצינו למשל באדם שמסתיים לו השלושים ביום ו' היתר להסתפר כבר ביום ה', וכמו"כ לא מצינו באבלות שבעה המסתיימת ביום ו' היתר כיבוס ביום ה' לכבוד שבת, ואילו בהלכות שבוע שחל בו מצינו זאת, לכל הפחות לענין כיבוס.

וכן להפך, מצינו קולות בהלכות אבלות ביו"ד שאינן בהלכות בין המצרים. לדוגמא, ביו"ד שצ, ה כתב השו"ע דאשה מותרת בנטילת שער אחר ז', כלומר דבאבלות שלושים אין איסור לאשה בתספורת, ולעומת זאת בהלכות בין המצרים בשבוע שחל בו ת"ב (תקנא, ג) אסר השו"ע לספר ולכבס ולא חילק בין איש לאשה, ומשמע שכמו שלגבי כיבוס אין הבדל בין איש לאשה ה"ה לגבי תספורת, דהדין מיירי בין על איש ובין על אשה, דאם יש חילוק היה צריך השו"ע לכתוב זאת כפי שהדגיש ביו"ד שיש חילוק בענין תספורת בין האיש לאשה. וראה גם במ"א שם (ס"ק יא) דשמע שיש אוסרים ליטול צפרנים כמו באבל, ודוחה דימוי זה, דצפרנים הוי אבלות בצנעה, ובאבלות של צנעה ת"ב קיל יותר מאבל. כלומר שאין הדמיון גמור לכל דיני אבלות. ובסי' תקנ"ד ס"ק ד' כתב המ"א דבאבלות המפורסם חמור ת"ב יותר מאבל, אבל באבלות שאינו מפורסם, כגון ללמוד בינו לבין עצמו, ת"ב קיל טפי, ולכן מתיר ללמוד בת"ב פרק אלו מגלחין כולו למרות שכולל בתוכו הלכות מנודה ומוחרם שאינו שייך להלכות אבלות, דמחשיב זאת כאינו מפורסם. רואים בבירור שמחלק בין הלכות אבלות של יו"ד להלכות אבלות של בין המצרים, שלמרות שבאופן כללי הדינים דומים, מ"מ בפרטים יש חילוקים, דבאבלות של צנעה ת"ב קלה יותר, ובי"אבלות המפורסם" ת"ב חמורה יותר מאבל. וכן לגבי איסור כיבוס בשבוע שחל בו ת"ב, אם שבוע שחל בו הוא כאבילות ל' - ביו"ד (שפט, א) נאסר כיבוס רק תוך ז'. אלא דבשבוע שחל בו הוי ליה כפרהסיא ויש להחמיר באבלות דרבים (ע' יד אפרים' ס"י תקנא ד"ה ס"ק יב). מכל זה רואים שקשה להשוות דיני שבוע שחל בו לדיני אבלות של יו"ד להיתרא, ובפרט בגילוח, דהוי אבלות מפורסם, שצריך להיות חמור יותר מבהלכות אבלות.

ג. אם נכון לחלק בדברי הרי"ץ גיאת לגבי שער שפם המעכב את האכילה, בין שבעה שנגזר על האבל להצטער, לבין שלושים שלא נאסר עליו להצטער אלא רק לא להתעדן, ואי גילוח הזקן (לרגילים להתגלח בכל יום) מוגדר בתור צער ולכן צריך להיות מותר - אם כן מדוע לא מצינו דין זה לגבי אבלות? אמנם אפשר לטעון שבזמן השו"ע לא היתה מציאות של גילוח הזקן, אך מצינו דבר דומה לגבי תספורת הראש. דכתב השו"ע ביו"ד (שצ, ג): "כל אותם שאמרו מותר לגלח בחוה"מ, אם אירעו אחד מאלו קודם האבלות ונכנס מיד תוך האבל, אסור לגלח. אבל אם אירעו אחד מאלו ותכפוהו מיד שני אבלות זה אחר זה, מגלח כדרכו בין בתער בין במספרים ואפילו תוך שבעה. ואדם אחר שתכפוהו אבולו זה אחר זה מיקל שערו בתער אבל לא במספרים". והוסיף הרמ"א: "ובלבד שיעשנו בצינעא".

רואים בפירוש שאדם שלא היה מסופר זמן רב ונפלה עליו אבלות ל"ע אסור לו לגלח, למרות שיכול להיות במצב מנוול ומצטער הרבה אעפ"כ לא הותר לו, ואפילו מי שתכפוהו אבולו זה אחר זה הותר לו רק בתער אבל לא במספרים, וגם זה רק בצנעה, שהיתר זה הוא או מצד שינוי, או מצד להקל כובד השיער, אך צורת חיתוך השער בתער אינה מסירה נוולותו לגמרי. ואפילו היתר זה הוא רק בתכפוהו אבולו זה אחר זה, אך בסתם אדם שנפלה עליו אבלות כשהיה במצב שמצריך תספורת, לא יתירו לו תספורת בזמן אבלותו אפילו בתער, למרות שאדם זה נראה מנוול ומצטער הרבה. מוכח אפוא שחילוק הרי"ץ גיאת בין ז' לשלושים בשער שפם המעכב האכילה אינו מצד צער, אלא צריך למצוא חילוק אחר.

ד. ההיתר בגילוח זקן בימי הספירה בנוי על כך שאבלות הספירה זהה לאבלות י"ב חודש, ובאבלות י"ב חודש נאסר עד שיעור גערה, ולרגיל להתגלח בכל יום אם אינו מגולח יום או יומיים מיקרי שיעור גערה, ולכן יכול להתגלח. וכלשונו של 'נפש הרב': "ובי"ב חודש כבר נהגו העולם כדעת הפוסקים דהנהוג להתגלח בכל יום, וממתין קצת מלהתגלח - דזה כבר מיקרי שיעור גערה".

מי הם אותם הפוסקים הסוברים "דהנהוג להתגלח בכל יום וממתין קצת מלהתגלח זהו שיעור גערה"? עי' יו"ד שצ, ד דכתב הרמ"א: "ושיעור גערה יש בו פלוגתא, ונוהגים בג' חדשים, ובמקומות אלו נוהגים שאין מסתפרים על אב ואם כל י"ב חודש אם לא לצורך כגון שהכביד עליו שערו או שהולך בין העכו"ם ומתנוול ביניהם בשערותיו דמותר לספר". וכתב ה'פתחי תשובה' (אות ד') בשם ה'נודע ביהודה' (או"ח סי' יד): "דמה שאמרו שיעור גערה ג' חודשים היינו לאלו שמגלחים רק ראשם, אבל לאלו שמגלחים זקנם ע"י מספרים או במשיחה שיעור גערה זמן קצר יותר".

הוי אומר, ענין גילוח הזקן לגמרי נהג כבר בימי הנו"ב (ורק האמצעים המכניים השתנו, שאז התגלחו במשיחה והיום במכונת גילוח), ואעפ"כ לא החשיב הנו"ב שיעור גערה ביום או

יומיים, אלא הגדיר זאת שהוא זמן קצר יותר מג' חודשים. ושבת ועיינתי בנו"ב עצמו שכתב שם בזה"ל: "ואף שאנו מחמירין בשיעור גערה ורמ"א כתב שלושה חדשים הדבר ידוע שזה לאלו שאין מגלחין זקנם רק ראשם, אבל במדינות שמגלחין זקנם תכף **בשנים ושלושה שבועות נמאסים, והשערות הקצרים הצומחים בזקנם דומים כקוצים בעיניהם ובעיני כל רואיהם**, כנראה בימי בין המצרים שממש יום לשנה נחשב". ואע"פ שבסוף דבריו לכאורה סותר את ראשיתו, שכתב "יום לשנה נחשב" - ודאי שמליצה היא וגוזמא בעלמא, דאלת"ה אם כן כיצד אנו רואים "בימי המצרים שממש יום לשנה נחשב", והרי אם יום אחד הוא שיעור גערה, ושיעור גערה שרי לגלח בימי בין המצרים (כפי שכתב בינפש הרב), אם כן היה הנו"ב צריך להתיר לגלח הזקן בכל יום או יומיים בימי המצרים, לכה"פ עד ר"ח אב, ולא מציינו שהתיר זאת, שכן כל דינו בגילוח הזקן למתגלחים במשיחה הוא בגילוח בחוה"מ כשגילח לפני המועד, ומנסה לחפש היתר לכך, אך בבין המצרים העיד שאין מתגלחים ולא כתב שום היתר להתגלח אז, ואף לא בימי הספירה.

וכן היחתם סופר' כתב בהגהותיו לשו"ע (או"ח תקנא): "ומ"מ נראה לי דגידול שערות הזקן שבזה"ז **שהוא ניוול גדול מאד** יש לדונו כמי שתכפוהו אבליו לקמן סעיף ט"ו ואם יצרף לזה שום קולא כגון להכניס ולהוציא את התינוק שבמג"א לעיל סק"ג (מה שמכונה "קוואטר" בברית מילה) יש להקל שיהיה [מיקל] קצת מריבוי שערותיו". כלומר, בפירוש הגדיר את אי גילוח הזקן כ"ניווול גדול מאד", ובכל זאת הוא אוסר להתגלח, ורק בצירוף של שמחה מתיר, ולא גילוח ממש, אלא "שיהיה [מיקל] קצת מריבוי שערותיו", אך גילוח רגיל מאן דכר שמיה?

ה. הדין של המשנה בתענית (כו, ב) "בחמישי מותרין מפני כבוד השבת" הובא ברא"ש (סי' לב) בסתם, בלא הסבר האם מיירי בתספורת ובכיבוס או רק בכיבוס. ובפשוט אין הרא"ש נזקק לפרשו, שאינו הלכה למעשה, שהרי משנתקן הלוח ע"י הלל לא יחול ת"ב ביום ו'. ולכן גם בשו"ע אין מופיע דין זה.

אולם, אין זה מדויק לגמרי, כי בסי' תקנא, ד כתב מרן שתי דעות מה הדין כשחל ת"ב ביום א', או בשבת ונדחה ליום א', לפי שיטתו שדיני אבלות נוהגים רק בשבוע שחל ת"ב להיות

2. ועי' עוד בחת"ס יו"ד סי' שמו דכתב "דלבני אשכנז שרגילים לגלח זקנם שיעור גערה שלושים יום". משמע דפחות מל' יום לא הוי גערה, ע"ש. ועי' עוד בתשובה סי' שמח, דאף שגילוח של היום לא היה בזמן הז"ל אפ"ה אינו מיקל לחתן אַבְל גילוח בשבעת ימי המשתה אלא בצירוף סיבות נוספות ע"ש. ודע דעצם הנוהג לגלח הזקן הינו מנהג קדום של מאות שנים עוד מימי הרמ"ע מפאנו. עי' בתשובה סי' קנט דכתב שמנהגם היה לגלח "עד בלתי השאיר שער", ואם איסור גילוח לא נאמר על הנוהגים לגלח זקנם, כיצד הושמט היתר זה מהפוסקים שבמקומותם נהגו לגלח הזקן? וכן הקשה הגרשי"ז אורבך זצ"ל, הובאו דבריו בספר יעלהו לא יבולי עמ' קפב.

בתוכו ולא מר"ח אב. בדעה הראשונה כתב שבמקרה זה אין אבלות כלל, ומותר בשתי השבתות, בין שקודם התענית בין שאחריו. "ויש מי שאומר שנהגו לאסור כל שבוע שלפניו חוץ מיום ה' ויום ו'", כלומר מתחילים את אבלות "שבוע שחל בו" שבוע שלם קודם ת"ב, מיום א', חוץ מיום ה' ויום ו' שבהם התירו לכבוד שבת. וברור שדין זה, שמקורו בסמ"ג ובסמ"ק, הוקש מדין המשנה, וכדברי הטור: "כי היאך יאסור ביום חמישי ושישי, הלוא אפילו כשחל ת"ב בערב שבת שרי ביום חמישי, כל שכן כשחל להיות בשבת".

ומשמע מדברי השו"ע דביום ה' וו' הותר הכל לכבוד שבת, בין כיבוס ובין תספורת, דאם סבר לחלק כרש"י ו'הגהות אשרי' הנ"ל, היה לו לכתוב "חוץ מיום ה' ויום ו' שהותר כיבוס אך לא תספורת". ואף אם תאמר שבשו"ע קיצר בדבריו, מכל מקום אי הוה ס"ל הכי היה לו להביא את דין רש"י והג"א לכל הפחות ב'בית יוסף', ומוזה שהתעלם מדעה זו משמע דס"ל דלכבוד שבת הותר בין כיבוס ובין תספורת.

ואכן, המ"א שהסביר את חילוקו של ההג"א, כתב זאת רק על דעת הרמ"א שנוהגת אבלות מר"ח אב, ודיבר על שבת חזון, ועל כך כתב שהותר דוקא כיבוס, "אבל תספורת אסור אפילו לכבוד שבת דבלא"ה אין רגילין לספר בכל שבוע", אך על דברי מרן המחבר בדעה השניה הנ"ל לא כתב חילוק זה, ומשמע שאף לדעה השניה הותר לכבוד שבת בין כיבוס ובין תספורת (וזה שלא כהמ"ב בס"ק לט שהפנה לדברי המ"א המובאים לעיל ס"ק לב).

ואכן, על עצם חילוקו של ההג"א בין כיבוס לתספורת ערער הבה"ל (סי' תקנ"א ד"ה וכן) דההג"א הביא חילוק זה בשם האו"ז, והאו"ז כותב זאת בשם הירושלמי, והמע"ן בירושלמי יראה שמוכח שם להפך, דתספורת וכיבוס שניהם הותרו לכבוד שבת. ומביא בשם הגרעק"א שמשוה בין כיבוס לתספורת עפ"י התוס'. ואם כן נראה כי פשט השו"ע הוא כהירושלמי, שהותר לכבוד שבת בין כיבוס ובין תספורת, דמדכתב "חוץ מיום ה' ויום ו'" ולא חילק, משמע שכל מה שהזכיר לפני כן, "לספר ולכבס", הותר לכבוד שבת.

לעומת זאת, בענין ספירת העומר פסק השו"ע (תצג, ב): "נוהגים שלא להסתפר עד ל"ג בעומר, שאומרים שאז פסקו מלמות, ואין להסתפר עד יום ל"ד בבוקר, אלא אם כן חל יום ל"ג ערב שבת, שאז מסתפרין בו מפני כבוד השבת". והרמ"א הגיה שבמדינות אשכנז מסתפרים בל"ג בעומר עצמו, ואם חל ביום ראשון נוהגים להסתפר ביום ו' לכבוד שבת. הרי שרק חלות ל"ג בעומר בערב שבת (ולרמ"א ביום ראשון) מתירה תספורת לכבוד שבת, ומבואר שבשאר ימי הספירה אין היתר להסתפר לכבוד שבת.

אין אפוא מנוס מהקביעה, שאבלות ימי העומר לגבי תספורת חמורה יותר מאבלות ימי בין המצרים לגבי תספורת. דהרי ממה נפשך, אם הדין של "ובחמישי מותרין מפני כבוד השבת" מייירי בין בתספורת ובין בכיבוס, כפשט הירושלמי, יוצא דאבלות החורבן קלה יותר מאבלות הספירה, דאבלות החורבן הותרה לכבוד שבת תספורת (אע"פ שייכנס לעצם התענית מסופר!),

למרות שאין המדובר אלא בימים ספורים בהם לא היה מסופר (שבוע שחל בו ת"ב ביום ו' - בסה"כ ששה ימים!), ואילו באבלות הספירה לא הותר להסתפר לכבוד שבת כלל, אלא אי"כ חל יום ל"ג ביום ו', אך אם חל יום ל"ג ביום אחר לא הותרה תספורת לכבוד שבת אע"פ שכבר שלושים יום לא הסתפר! ואם נאמר שהשו"ע באבלות החורבן פסק כרש"י והג"א, שהותר לכבוד שבת רק כיבוס ולא תספורת, סוף סוף הלא הסביר המ"א הטעם "דבלאו הכי אין רגילין לספר בכל שבוע", ומשמע שאם היו רגילין לספר בכל שבוע היה מותר, ובאבלות הספירה, גם אם אין רגילין לספר בכל שבוע, ברור שפעם בחודש כן רגילין, וא"כ אמאי לא הותר לכבוד שבת בשבת הרביעית בספירה, וההיתר היחיד לכבוד שבת הוא כשחל ל"ג בעומר ביום ו'?

רואים במפורש שאף שדין האבלות בספירה נזכר בלשון "והגים", נתנו למנהג זה תוקף חמור יותר מאשר אבלות החורבן לגבי תספורת לכבוד שבת. ולכן אף דלשאר דברים נראה בבירור שדין אבלות החורבן חמורה יותר, ונאסרו בה איסורים רבים שלא נאסרו בימי הספירה, מכל מקום לגבי תספורת - ימי הספירה חמורים יותר בפסקי השו"ע, ואין להקיש בענין זה היתר מאבלות החורבן לימי הספירה. ולפי זה יוצא שאף אם נתיר גילוח לכבוד שבת בין המצרים - לא נתיר זאת בימי הספירה (שלא כקביעת הגרי"ד דמבין המצרים אפשר להקיש בק"ו לימי הספירה).

וצריך בירור, במה נתייחדה שבת ערב ל"ג בעומר שהתירו לגלח לכבודה, משאר שבתות הספירה? מה נפשך: אם כבוד שבת דוחה איסור תספורת של ספירה - מדוע לא ידחה בשאר שבתות הספירה, ואם איסור תספורת של ספירה דוחה כבוד שבת - ידחה גם בשבת ערב ל"ג בעומר (או ל"ד בעומר לשו"ע)? ונראה ליישב, דאף שאיסור תספורת דוחה את כבוד השבת - אע"כ אין לך ביזיון גדול לשבת משיהיה אדם מנוול בה **ומתגלח מיד בצאתה**. ובמקום שאיסור התספורת אינו אלא מנהג, הקלו בו החכמים באופן זה משום כבוד השבת. כך ניתן להבין את דברי הישדי חמדי (מערכת אבלות אות קפט, ח"ה עמ' 68) שהתיר לאבל שחל יום ל' לאבלותו בשבת, להתגלח בערב שבת במקום שאין מנהג לאסור. באופן דומה ניתן להסביר את הרמ"א (יו"ד ת, ב) שמתיר לרחוץ בע"ש לאבל שיום ל' לאבלותו חל בשבת, כיון שאיסור רחיצה ל' יום אינו אלא מנהג, ודחאוהו מפני כבוד השבת. והטעם שבתספורת של אבלות לא התירו לגלח לכבוד שבת כשחל יום ל' בשבת - משום שאיסור תספורת של אבלות הוא מדינא דגמי החמור ממנהג, ועל כן לא הקלו בו אף משום כבוד שבת.

יוצא מכל הנ"ל, שלמרות הדמיון בין מנהגי בין המצרים ומנהגי הספירה לדיני אבלות - כשירודים לפרטי הדברים מוצאים שיש שוני בין שלושתן, ולא הרי תספורת לכבוד שבת בזו כהרי תספורת לכבוד שבת בזו: בהלכות אבלות ביו"ד לא הותר כלל להסתפר לכבוד שבת

(פרט למקרה ספציפי ביותר, שמסבירים שם שהוא מדין רגל ולא מדין שבת, עי' יו"ד סי' ת' בדגמ"ר ד"ה אינו אלא); בהלכות בין המצרים הותר להסתפר לכבוד שבת אפילו בשבוע שחל בו, ואף לאוסרים - למי שרגיל להסתפר בכל יום התיירו לכו"ע לכבוד שבת (עפ"י המ"א הנ"ל); ובהלכות הספירה הותרה תספורת לכבוד שבת לדעת השו"ע רק במקרה אחד, והוא כאשר נופל יום ל"ג בעומר ביום ו', ולדעת הרמ"א (המתיר להסתפר ביום ל"ג) גם אם חל ל"ג ביום א' מסתפרים ביום ו' לכבוד שבת.

ד. סיבת החומרה המיוחדת בימי הספירה

אלא שעדיין נשאלת השאלה: כיצד ייתכן שימי הספירה חמורים יותר בענין תספורת מאשר ימי בין המצרים? הרי בהלכות בין המצרים מצינו איסורים רבים יותר, וחלקם מעיקר הדין, מדינא דגמרא, ואילו ימי הספירה אינם אלא מנהג שאינו נזכר בגמרא, ועצם העובדה שנאסרו איסורים רבים יותר מראה את חומרתם על פני ימי הספירה? וגם מסברה לכאורה האבלות על חורבן בית מקדשנו הרבה יותר חמורה מהאבלות על תלמידי ר' עקיבא, וכיצד ייתכן שמנהג האבלות על תלמידי ר' עקיבא יגבר על אבלות החורבן? ונראה לומר, דאף שלכאורה חורבן בית מקדשנו חמור יותר ממות תלמידי ר"ע, כשנתבונן לעומק ניתן להבין כיצד מיתת תלמידי ר"ע היה בה דרגה יותר חמורה אפילו מחורבן הבית. כשאנו מזכירים את מות תלמידי ר"ע אי אפשר שלא לשים לב לתקופה בה התרחשו מאורעות אלו. ר"ע היה פעיל במרד נגד הרומאים שהחריבו את המקדש, עד שהרמב"ם אומר עליו שהיה "נושא כליו של בן כוזיבא המלך והוא היה אומר עליו שהוא מלך המשיח" (הלי מלכים יא, ג). בסופו של דבר, המרד כשל, ובן כוכבא נהרג בעוונות (שם). והנה לא מסתבר לומר שר"ע היה פעיל אקטיבי במלחמה, ותלמידיו ישבו בביהמ"ד ולא יצאו לסייע, ומסתבר שאף תלמידיו השתתפו באותו מרד כרבים הגדול (עיין בהקדמת המאירי לאבות: "ונהרגו בדור הזה... ור"ע מפני כעס בר כוזיבא" וכעין זה בסדר הקבלה לראב"ד עמ' טו). אכן באיגרת רב שרירא גאון (פ"ב בנוסח הספרדי) נכתב בזה"ל: "והוה שמדא על התלמידים של ר"ע", ואף שסתם מושג "שמדא" ענינו גזירות דת, ואינו קשור למלחמה, מכל מקום אף ר' עקיבא שהוצא להורג ע"י הרומאים מוזכר בגמ' רק שעבר על גזירות הדת (לימוד תורה לרבים), ואין זכר לתמיכתו בראשי המרד ברומאים. ולא מסתבר לומר שהרומאים לא ידעו על תמיכתו בראשי המרד, ומסתבר מאד שר"ע הוצא להורג גם על סיבות אלו, ומפורש כן בסדר הקבלה לראב"ד ובמאירי בהקדמה לאבות, ונראה שהגמ' העלימה זאת מטעמי צנזורה פנימית, כפי שתגלית הרמב"ם שהיה נושא כליו של בר כוכבא לא מצינו עד היום, וייתכן מאד שהיו מקורות קדומים וצונזרו מחמת אימת המלכות. ונראה שאין בזה סתירה לגמ' ביבמות שמתו ממגיפה, כי ייתכן שהיו במצור באחת הערים שנלחמו מול הרומאים (כביתר וכד'), ושם נפלו

ממגפת אסכרא כגמ' ביבמות, ואת הגמ' מעסיקה יותר הסיבה הרוחנית שגרמה למותם מאשר הסיבה העובדתית ממה מתו, ועל זה אומרת הגמ' "שלא נהגו כבוד זה לזה", הוי אומר: אותה סיבה שגרמה לחורבן בית שני, שהיא שנאת חינוס, כחמישים שנה אחר כך מוביל ר"ע ניסיון לגאול את ישראל מחדש ולבנות את בית המקדש, וניסיון זה נכשל בגלל עוון תלמידיו שלא ידעו ליישם את תורת רבם, שאמר "ואהבת לרעך כמוך" זהו כלל גדול בתורה, וזו תוצאה של אותו עוון שהחריב את הבית השני, שרק תיקונו היה מצליח לבנות את הבית השלישי. נמצאנו למדים שכשלו המרד שהובל ע"י בר כוכבא בתמיכתו של ר"ע, בהסתכלות לאחור יש בו עליית מדרגה בחומרתו אפילו על חורבן הבית, דבחורבן הבית ביהמ"ק נשרף אך חלק גדול מהעם נשאר בארץ, שזה נתן את הסיכוי ליצור עצמאות מדינית בעתיד שתגרום לבניית הבית השלישי ולגאולתם השלמה המדינית והרוחנית של ישראל, וכשהמרד נכשל פסקה העצמאות המדינית, ובעקבותיה אבדה התקוה להקמת מלכות ישראל והחזרת השכינה לציון במהרה.

ונראה שניתן למצוא רמז לדבר בדברי חז"ל. הגמ' בבבא בתרא אומרת:

ת"ר כשחרב הבית בשניה רבו פרושין בישראל שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין. נטפל להן ר' יהושע, אמר להן, בני מפני מה אי אתם אוכלים בשר ואי אתם שותין יין, אמרו לו, נאכל בשר שממנו מקריבין ע"ג המזבח ועכשיו בטל, נשתה יין שמנסכין ע"ג המזבח ועכשיו בטל. אמר להם, א"יכ לחם לא נאכל שכבר בטלו מנחות, אפשר בפירות, פירות לא נאכל שכבר בטלו ביכורים, אפשר בפירות אחרים, מים לא נשתה שכבר בטל ניסוך המים. שתקו. אמר להן, בני בואו ואומר לכם, שלא להתאבל כל עיקר אי אפשר שכבר נגזרה גזירה, ולהתאבל יותר מדאי אי אפשר שאין גוזרין גזירה על הציבור אא"יכ רוב הציבור יכולין לעמוד בה, דכתיב במארה אתם נארים ואותי אתם קובעים הגוי כולו, אלא כך אמרו חכמים סד אדם את ביתו בסיד ומשייר בו דבר מועט... עושה אדם כל צרכי סעודה ומשייר דבר מועט... עושה אשה כל תכשיטיה ומשיירת דבר מועט... וכל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה וכו'.

תניא אמר ר' ישמעאל בן אלישע מיום שחרב ביהמ"ק דין הוא שנגזור על עצמנו שלא לאכול בשר ולא לשתות יין אלא אין גוזרין גזירה על הציבור אא"יכ רוב הציבור יכולין לעמוד בה. ומיום שפשטה מלכות הרשעה שגזרת עלינו גזרות רעות וקשות ומבטלת ממנו תורה ומצוות ואין מנחת אותנו להיכנס לשבוע הבן ואמרי ליה לישוע הבן דין הוא שנגזור על עצמנו שלא לישא אשה ולהוליד בנים ונמצא זרעו של אברהם אבינו כלה מאליו, אלא הנח להם לישראל מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין.

(בבא בתרא ס, ב)

אותו ר' ישמעאל בן אלישע ששימש ככהן גדול בסוף הבית השני והיה מהרוגי מלכות הראשונים (מות ר"ע היה אחרי מרד בר כוכבא שהיה יותר מחמישים שנה אחריו), אומר שחורבן הבית ראוי היה שיגרום לאסור בשר ויין אלא שאין הציבור יכול לעמוד בזה, "ומיום שפשטה מלכות הרשעה שגזרת עלינו גזרות רעות וקשות ומבטלת ממנו תורה ומצוות... דין הוא שנגזור על עצמנו שלא לישא אשה"³ - וכי את ביהמ"ק לא החריבה מלכות הרשעה? הרי זו אותה מלכות רומי! ולכן נראה ש"מיום שפשטה מלכות הרשעה" אינו מדברי ר' ישמעאל בן אלישע, דר' ישמעאל מת מיד לאחר החורבן (עיין מאירי הקדמה לאבות וכן סדר הקבלה לראב"ד), שהיה מהרוגי מלכות הראשונים, והגמ' צירפה מימרה זו סמוך לדבריו, ו"מיום שפשטה מלכות הרשעה שגזרת עלינו גזרות רעות וקשות" מדבר על הגזירות הדתיות שגזרו הרומאים סמוך אחרי מרד בר כוכבא, שבעקבותיהם נהרג ר"ע וסרקו את בשרו במסרקות של ברזל. ורואים בפירוש מגמ' זו שגזירות הרומאים לאחר המרד היו בבחינת מדרגה חמורה יותר אפילו מחורבן ביהמ"ק, דבחורבן ביהמ"ק ההוה אמינא היתה רק לאסור בשר ויין, ואילו בתקופת הגזירות הללו ההוה אמינא היתה לא לישא אשה עד שנמצא זרעו של אברהם אבינו כלה מאליו.

ועל פי מ"ש לעיל הדברים מובנים, דבזמן חורבן הבית נראה היה שזה האסון הגדול ביותר לעם ישראל, אך בהסתכלות לאחור, אחר הגזירות הסמוכות לכשלון המרד נגד הרומאים הבינו שכעת המצב יותר חמור מלפנים, כי בזמן החורבן היה סיכוי להקים מחדש את מלכות ישראל ולהחזיר עטרה ליושנה, כפי שאכן התרחש עשרות שנים אחר כך ע"י בר כוכבא ובתמיכתו של ר"ע וכל חכמי דורו (רמב"ם ה' מלכים שם), וכשסיכוי זה הוחמץ וכשל המרד, ובעקבותיו נהרגו אלפים מישראל (כהתיאורים על חורבן ביתר) אפסה התקווה לגאולה קרובה של ישראל ולבנין הבית השלישי, עד שחשבו שלא לישא אשה ולא להוליד בנים ח"ו. רואים שתקופה זו של מות תלמידי ר"ע הוגדרה על ידי חז"ל כעליית מדרגה בחורבן אפילו יותר מחורבן הבית, וכסמל לאבלות לאומית זו נראה שהנהיגו בו מנהג אחד החמור יותר אף מדיני אבלות החורבן, והוא איסור תספורת, שבו נוהגים שלושים ושלושה ימים מלאים ורצופים (ולדעת מרן שלושים וארבעה), ואינם נדחים אפילו מפני כבוד שבת. ואף על פי כן, כיוון שחורבן בית המקדש, גאון עוזנו, הוא המקור לכל צרותינו, קבעו לו חכמינו אבלות חמורה יותר לגבי כל שאר הדינים.

3. בהבנת ההו"א הזו, הנוגדת את דין תורה, (כפי שתמהו התוס' שם ד"ה דין) עיין בשו"ת 'הלכות קטנות' לרבי יעקב חגיז תשובה רטו תירוץ נפלא.

לאור כל האמור לעיל, נראה לסכם:

א. החידוש הנמסר בשם הגרי"ד זצ"ל שמותר להתגלח בימי הספירה למי שרגיל להתגלח בכל יום - מוקשה על פי דברי האחרונים.

ב. המיקל להתגלח לכבוד שבת בימי בין המצרים - יש לו הרבה על מה לסמוך⁴.

ג. אף המיקל להתגלח לכבוד שבת בימי בין המצרים - נראה שבימי הספירה אין היתר להתגלח לכבוד שבת⁵.

4. ע' גם בספר 'ועלהו לא יבול' בתשובת הגרשי"ז אורבך זצ"ל.

5. ע' שם.